

Tiedonkerronta. Esitystavat ja tekijän läsnäolo kotimaisessa tietokirjallisuudessa

—

Pirjo Hiidenmaa, Mikko T. Virtanen, Henri Satokangas, Elina Vitikka ja Ilona Lindh

K aikeesta Suomessa julkaistavasta kirjallisuudesta suurin osa, noin 80 prosenttia, on tietokirjallisuutta. Painettuja tietokirjoja ilmestyy Suomessa vuosittain noin 6 000 nimekettä. — Tämän lisäksi tulevat vielä ne teokset, jotka julkaistaan vain sähköisessä muodossa. Osa ilmestyy sekä painettuna että sähköisenä. Teoksista suurin osa on kirjoitettu suoraan suomeksi. (Ks. Hiidenmaa 2017.) Suuresta julkaisumäärästä huolimatta tietokirjallisuutta on tutkittu Suomessa ja maailmallakin vähänlaisesti verrattuna kaunokirjallisuuteen. Tutkimuksen tarpeeseen on kuitenkin herätty hiljalleen. Esimerkiksi Norjassa tietokirjallisuus sai oman professorin vuonna 2005. Suomessa ensimmäinen tietokirjallisuuteen keskittyvä professuuri perustettiin Helsingin yliopistoon vuonna 2015.

Hankkeemme *Tiedonkerronta. Esitystavat ja tekijän läsnäolo kotimaisessa tietokirjallisuudessa* on kotimaisen nykytietokirjallisuuden perustutkimusta: pureudumme tekijyyden ja yleistajuistamisen kysymyksiin sekä luomme yleiskuvaa tietokirjoille ominaisista esitystavoista. Lähestymme tietokirjoja sosiaalisena toimintana ja retorisenä vuorovaikutuksena kirjallisuuden- ja diskurssintutkimuksen risteyksessä. Tutkimuskohteenamme on niin sanottu yleinen tietokirjallisuus, erityisesti yliopistotutkijoiden kirjoittama, tutkimukseen pohjautuva yleistajuinen tietokirjallisuus (esim. Kari Enqvist, Lena Huldén, Teemu Keski-sarja, Helena Telkänranta). Yliopistojen yhteisen julkaisutietokannan mukaan yliopistotutkijat julkaisevat vuosittain noin sata yleistä tietokirjaa, 200–300 oppikirjaa ja saman verran käytäntöön suunnattuja tutkimusraportteja. Monet suosituimmista tietokirjoista ovatkin tutkijoiden kirjoittamia.

Hanke toteutetaan Helsingin yliopistossa tietokirjallisuuden professori Pirjo Hiidenmaan johdolla. Hankkeen tutkijat tekevät yhteistyötä pohjoismaisten tietokirjallisuuden tutkijoiden kanssa Nordisk sakprosa -verkostossa.

Esittelemme seuraavassa hankkeen tutkimuskohteita hieman lähemmin. Lopussa on maininta hankkeen tapahtumista.

Tekijän läsnäolo tietokirjassa

Tekijän persoonan läsnäolo on yhä olennaisempi osa tietoteoksen kiinnostavuutta, merkitystä ja markkinointia. Esimerkiksi suuri osa keittokirjoista perustuu julkisuuden henkilöiden, tunnettujen kokkien tai ravintoloiden brändeille (esim. Lauri Tähkän *Hellannupit kaakkoon*; Sara La Fountainin *Sara's Australia*). Oman persoonan esiintuomiseen kannustetaan myös tietokirjoittamisen oppaissa (esim. Raevaara 2016), ja trendin voi havaita myös tutkijoiden kirjoittamissa teoksissa. Esimerkiksi kosmologi Kari Enqvistin tietokirjoissa tekijän nimi ja kuva ovat kannessa näkyvimmällä paikalla ja lihastutkija Juha Hulmi poseeraa *Lihastohtori*-teoksensa kannessa ilman paitaa, ikään kuin sen osoituksena, että tekijä tietää käytännön tasollakin, mistä puhuu.

Kielellisesti tekijän persoona voi olla läsnä monin tavoin, esimerkiksi persoonallisena ja kohosteisena tyylinä. Tekijä voi osoittaa läsnäoloaan ottamalla kantaa teoksessa käsiteltyihin asioihin tai kertomalla jostakin itseensä liittyvästä tapahtumasta. Tohtorikoulutettava Elina Vitikka tarkastelee väitöstutkimuksessaan *Tekijän läsnäolo ja asiantuntijaäänien rakentuminen tietokirjallisuuden teksteissä* diskurssintutkimuksen keinoin tutkimuspohjaisissa tietokirjoissa hyödynnettäviä läsnäolon keinoja. Tutkimuksessa tarkastellaan muun muassa tietokirjan minätekijälle rakentuvia erilaisia ja usein päällekkäisiä diskursiivisia rooleja ja tehtäviä. Minätekijällä tarkoitetaan yksikön ensimmäisen persoonan viittausten (esim. *minä, tutkimukseni, tutkin*) kautta tekstissä rakentuvaa tekijää (ks. Rahtu 2018). Kirjoittajaminä voi esimerkiksi kommentoida kirjan kirjoittamisen hänessä herättämiä oivalluksia. Omaelämäkerrallinen minä taas voi kuvata minätekijän uran vaiheita ja luoda kuvaa asiansa osaavasta tutkijasta. Tutkijoiden kirjoittamissa tietokirjoissa huomio kiinnittyy muun muassa siihen, miten tutkijuus näkyy minätekijän saamista rooleissa ja tehtävissä ja kuinka minätekijä toimii yhdessä muiden tekijän läsnäoloa rakentavien keinojen kanssa.

Selittäminen tietokirjassa

Vaikka yleistä tietokirjallisuutta on monenlaista, lajityypin perustehtäviä on tiedon yleistajuistaminen. Yleistajuistamisen perustana on tiedon muotoileminen ymmärrettäväksi niin sanotulle suurelle yleisölle. Tohtorikoulutettava Henri Satokangas tarkastelee väitöstutkimuksessaan *Termien selittäminen ja havainnollistaminen yleistajuisissa tietokirjoissa*, kuinka tietokirjoissa selitetään ja havainnollistetaan tieteellistä käsitteistöä lukijalle. Lähtökohtana on näkemys tietokirjasta kirjoitettuna vuorovaikutuksena, jossa kirjoittaja ohjaa retorisisilla valinnoillaan lukijaa omaksumaan uutta tietoa.

Termien selittämisen kautta lähestytään tietokirjallisuuden tiedonesitystapoja: termejä koskeva tieto on kirjoitettu tietokirjoihin erilaisina toimintoina, tekstilajeina ja modaliteetteina. Tavallista on, että termin merkitys muotoillaan yleistajuisesti erilaisten yleiskäsitteiden ja ilmiöiden arkikielisten nimitysten avulla. Samalla tuodaan esille termien suhde muihin termeihin, jolloin ne asettuvat osaksi käsittejärjestelmää. Termien merkityksiä avataan myös kertomusten avulla, jolloin kokemuksellinen näkökulma täydentää käsitystä termin käytöstä.

Tietokirjat ovat multimodaalisia kokonaisuuksia, ja usein myös visuaalisilla elementeillä on rooli termien havainnollistamisessa. Termien takana olevia ilmiöitä kuvataan valokuvilla, erilaisilla kaavakuvilla ja graafeilla, jotka toimivat kiinteänä osana selitysrakenteita. Toisaalta tarkastelemalla sitä, kuinka valmiina ja ristiriidattomina termit esitetään, ja toisaalta sitä, miten niiden yhteisöllinen luonne näkyy, voidaan tarkentaa kuvaa siitä, millaiseksi tieteellinen tieto ylipäänsä yleistajuisissa tietokirjoissa kuvataan.

Tarinankerronta tietokirjassa

Tieto- ja kaunokirjallisuutta on perinteisesti tarkasteltu toisistaan erillisinä. 2000-luvulla yleistynyt tarinallinen tai kertomusmuotoinen tietokirjallisuus on kuitenkin hämärtänyt kategorioiden välistä eroa. Tutkijatohtori Mikko T. Virtanen tarkastelee osahankkeessaan tietokirjoissa esiintyviä kertomuksia ja niiden käyttötapoja. Toisin kuin yleistyksiin pyrkivä tieteellinen tieto, prototyyppinen kertomustieto koskee yksittäistä tapahtumasarjaa ja korostaa yksilön tunnepitoista kokemusta (ks. esim. Fludernik 1996). Kertomukset tarjoavatkin tietokirjailijalle monenlaisia mahdollisuuksia paitsi teoksen yleiseen elävöittämiseen ja vetävöittämiseen myös tutkijantyön arjesta ja huippuhetkistä kertomiseen. Etenkin yliopistotutkijoiden tekemissä tietokirjoissa kertomukset ovat keino viedä lukija akateemisen maailman kulissemiin. Siinä missä perinteinen tietokirjallisuus voi vastata esimerkiksi kysymykseen, mitä ekologi tutkii tai kuinka eturauhassyöpä diagnosoidaan, tarinallinen tietokirjallisuus saattaa käsitellä myös sitä, millaista on olla ekologi tai miltä syövän sairastaminen tuntuu.

Se, mitä kertomuksella voi tietokirjassa tehdä, vaihtelee tiedonaloittain. Humanistisilla ja yhteiskuntatieteellisillä aloilla kertomukset voivat olla myös tutkimusaineistoa ja siten tarjota tietoa tutkimuskohteesta (esimerkiksi suomettamisesta). Kosmologiassa taas tutkimuskohde on mykkä, jolloin kertomukset koskevat lähinnä tutkijoiden työskentelyä ja tiedeyhteisön toimintaa. Lääke- ja terveystieteiden aihepiirejä käsittelevien teosten erityispiirteinä ovat potilaiden ja muiden niin sanottujen kokemusasiantuntijoiden kertomukset.

Koska tietoteokset ovat harvoin kokonaisuutena kertomusmuotoisia, olennainen kysymys on, millä tavoin kerronnallinen jakso kiinnitetään osaksi laajempaa, ei-kerronnallista kokonaisuutta. Tästä lähtökohdasta Virtasen osahankkeessa tarkastellaan tarinankerrontaan siirtymistä ja siitä poistumista ja edelleen sitä, kuinka kerronnallisia ja ei-kerronnallisia esitystapoja, esimerkkeinä historiankirjoitus, selostaminen ja selittäminen, hyödynnetään tietoteoksissa toisiaan täydentävästi. Erikoistapauksena tarkastellaan leipätekstistä erilleen taitettuja kertomuksia. Nämä voivat olla omaan tekstilaatikkoonsa pantuja tai esimerkiksi kuvatekstiin sisällytetyjä kertomuksia.

Pohjoismainen yhteistyö

Nordisk sakprosa -verkosto on saanut pohjoismaisen tiederahoittajan NOS-HS:n tuen seminaarisarjan järjestämiseen. Tavoitteena on edistää tutkijoiden yhteistyötä ja tiedonvaihtoa. Vuosina 2018–2019 neljän yliopiston tietokirjallisuuden tutkijat järjestävät kukin omassa kaupungissaan tutkimusseminaarin. Seminaarien aiheet on sovittu yhteensopiviksi, ja niissä tarkastellaan tekstejä ja niiden muutosta, kirjan asemaa julkaisujen joukossa, tietoteosten lukemista sekä kouluopetusta. Ensimmäinen yhteispohjoismainen tietokirjaseminaari

järjestettiin Tukholmassa Södertörnin yliopistossa Per Ledinin ja Catharina Nyström Höögin kutsusta elokuussa 2018. Seminaari oli nimeltään *Changes of texts and their ecology: multimodal perspectives*. Toinen seminaari *The book and the text* järjestettiin Oslon yliopistossa Johan Tønnessonin johdolla marraskuussa 2018. Seuraava seminaari järjestetään Helsingin yliopistossa (Pirjo Hiidenmaa) 7.–8.3.2019, jolloin otsikkona on *Reading non-fiction*. Sarjan viimeinen seminaari *Rhetorical citizenship: non-fiction at school* kokoontuu Kööpenhaminan yliopistossa (Christina Matthiessen) 26.–27.9.2019.

Muut yhteistyöhankkeet ja julkaisut

Tohtorikoulutettava Ilona Lindh työskentelee tiiviissä yhteistyössä *Tiedonkerronta*-hankkeen tutkijoiden kanssa. Hänen tutkimuksensa aineisto koostuu 2000-luvulla julkaistuista tosipohjaisista matkakertomuskirjoista. Väitöshankkeessa *Kerronnallisuus nykysuomalaisissa matkakertomuskirjoissa* paneudutaan retorisen kertomusentutkimuksen ja diskurssintutkimuksen keinoin lajille ominaisiin kerronnallisen vuorovaikutuksen piirteisiin ja selvitetään, minäkalaisin keinoin matkakertomukset välittävät lukijalle yhtäältä omakohtaisia kokemuksia ja toisaalta lähteisiin pohjautuvaa tietoa.

Matkat ja paikat olivat keskiössä myös *Tiedonkerronta*-hankkeen *Matka ja paikka* -seminaarissa lokakuussa 2018, jossa eri tutkimusperinteiden edustajat esitelivät matkan kerrontaan ja paikan tuntuun liittyvistä kysymyksistä. Joulukuussa 2017 järjestetty valtakunnallinen kutsuseminaari *Kertomus tietotekstissä* puolestaan kokosi yhteen ei-kaunokirjallisista kertomuksista kiinnostuneita tutkijoita eri yliopistoista. Seminaarin pohjalta on tekeillä artikkelikoelma, jonka toimittavat Pirjo Hiidenmaa, Jyrki Nummi ja Mikko T. Virtanen.

Tiedonkerronta-hankkeesta saa lisätietoja verkkosivulta <https://blogs.helsinki.fi/tietokirjallista/>.

Lähteet

- Fludernik, Monika 1996. *Towards a 'natural' narratology*. London: Routledge.
- Hiidenmaa, Pirjo 2017. T niin kuin tietokirjallisuus: aiheet, lajit ja luokitukset. *T niin kuin tietokirjallisuus*, Toim. Pirjo Hiidenmaa. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto, 51–76.
- Hiidenmaa, Pirjo 2018. Tekijä ja lukija tietokirjan kynnysteksteissä. *Kirjoitettu vuorovaikutus*, Toim. Toini Rahtu, Susanna Shore & Mikko T. Virtanen. Helsinki: SKS, 80–115.
- Raevaara, Tiina 2016. *Tajuako kukaan? Opas tieteen yleistajuistajalle*. Tampere: Vastapaino.
- Rahtu, Toini 2018. Tutkimustekstin minätekijä. *Kirjoitettu vuorovaikutus*, Toim. Toini Rahtu, Susanna Shore & Mikko T. Virtanen. Helsinki: SKS, 41–79.